

Η ΒΙΑ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΗΠΕΔΑ

ΜΕΤΑΞΥ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ*

I. Μία ελληνική έρευνα για τη βία στα γήπεδα : Στόχοι και οργάνωση

Σκοπός αυτής της εισήγησης είναι να παρουσιάσει τα βασικά αποτελέσματα μιας έρευνας που διενεργήθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών σχετικά με τη Βία στους Ελληνικούς Αθλητικούς Χώρους και, σ' ένα δεύτερο στάδιο, να συσχετίσει αυτά τα ευρήματα με άλλες, μεταγενέστερες έρευνες και με ορισμένες θεωρίες που διατυπώθηκαν κατά καιρούς για το πρόβλημα του χουλιγκανισμού.

Η έρευνα σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1986-1988, δηλ. λίγους μήνες μετά την τραγωδία που συνέβη στο Στάδιο Χέϋζελ των Βρυξελλών (Μάιος 1985). Η αίσθηση που δημιουργήθηκε τότε από τον θάνατο 39 ανθρώπων και τον τραυματισμό άλλων 425 ήταν, ασφαλώς, ιδιαίτερα έντονη, έστω και αν η καταστροφή δεν υπήρξε το άμεσο αποτέλεσμα χουλιγκανικών δραστηριοτήτων, αλλά προκλήθηκε από την κατάρρευση ενός προστατευτικού τοίχου, ο οποίος ξαφνικά υποχώρησε ύστερα από φραστικές επιθέσεις και οχλαγωγία των οπαδών της Λίβερπουλ με τους οπαδούς της Γιουβέντους. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους 1985, προωθήθηκε εν τάχει η υπογραφή μιας Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Βία των Θεατών και την Ανάρμοστη Συμπεριφορά στις Αθλητικές Συναντήσεις (ν. 1787/1988, πρβλ. και ν. 1646/1986), ως ένδειξη ότι το Συμβούλιο της Ευρώπης ήταν αποφασισμένο να θέσει την κατάσταση υπό έλεγχο.

Βεβαίως, στην Ελλάδα το πρόβλημα δεν ήταν τόσο απειλητικό. Όμως, από την αρχή της δεκαετίας του '80 παρατηρήθηκε μια αύξηση των επεισοδίων στα γήπεδα και το φαινόμενο αυτό κρίθηκε από τους αρμόδιους παράγοντες ότι

* Πρώτη δημοσίευση: Πρακτικά του 2^{ου} Νομικού Συνεδρίου Συλλόγου Αποφοίτων Κολλεγίου Αθηνών (Σ.Α.Κ.Α.), με θέμα: Δικαιοσύνη & Αθλητισμός, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 1998, 153-188.

έπρεπε να μελετηθεί, να ερευνηθεί και να αντιμετωπισθεί. Σχηματίστηκε, λοιπόν, υπό την επίβλεψη του γράφοντος, μια ερευνητική ομάδα από εννέα ειδικευμένους επιστήμονες (εγκληματολόγους, κοινωνιολόγους, στατιστικολόγους κ.λπ.) και δεκατρείς προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές*, με σκοπό να ερευνήσει τις διάφορες πλευρές του προβλήματος. Ειδικότερα, προγραμματίστηκαν και εκτελέστηκαν επτά συγκεκριμένα ερευνητικά προγράμματα (υποέρευνες):

Με τη βασική υποέρευνα αποβλέψαμε να μελετήσουμε τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις των ακραίων οπαδών (*hooligans*). Ερωτήθηκαν, έτσι, 319 νεαρά άτομα, σχεδόν όλα (86,5%) ενεργά μέλη οργανωμένων συνδέσμων γνωστών για τις μαχητικές τους επιδόσεις υπέρ των πιο σημαντικών ποδοσφαιρικών ομάδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Επομένως, η επιλογή των ατόμων αυτών έγινε με βάση τη συμμετοχή τους στον οργανωμένο σύνδεσμο και την ένταση του ενδιαφέροντός τους (ή καλύτερα: τη συναισθηματική τους ταύτιση) με αυτόν. Κατά δεύτερο λόγο, διοργανώσαμε υποέρευνα συμμετοχικής παρατήρησης σε κρίσιμες αθλητικές συναντήσεις: 84 ποδοσφαιρικοί και 13 καλαθοσφαιρικοί αγώνες μελετήθηκαν επιτοπίως σε μία περίοδο 12 μηνών, με σκοπό να εξετασθεί ο ρόλος που διαδραματίζουν ορισμένες περιστάσεις (όπως, για παράδειγμα, η ανεπαρκής επιτήρηση της αστυνομίας), είτε μόνες τους, είτε και από κοινού περισσότερες, στην πρόκληση περιστατικών βίας. Τρίτον, προχωρήσαμε σε

* Στην έρευνα συνεργάστηκαν, εκτός από τον υπογράφοντα, που είχε την επιστημονική της ευθύνη, και εκτός από τον τότε Γ.Γ.Α. Δημήτρη Κ. Σαρρή, που είχε τον γενικότερο συντονισμό της, οι εξής: τέσσερις κοινωνιολόγοι-εγκληματολόγοι (Δρ. Αντίνοος Κουλούρης, ο οποίος είχε παράλληλα την οργανωτική ευθύνη από πλευράς Γ.Γ.Α., Γεωργία Θάνου, Χρήστος Τσουραμάνης, Μαρία Ταβουλάρη), ένας κλινικός-αθλητικός ψυχολόγος (Αναστ. Σταλίκας), δύο στατιστικολόγοι (Γιώργος Θανόπουλος, Πάνος Καραγιώργης) και δεκατρείς συνεργάτες-ερευνητές, κυρίως προπτυχιακοί ή μεταπτυχιακοί φοιτητές από τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης (Νίκος Κουλούρης, Τάσος Μοσχόπουλος, Φίλιππος Παπαδόπουλος, Κωνσταντίνος Μιχαήλ, Γιάννα Παναγοπούλου, Μαρία Χατζηνικολάου, Κανέλλος Σπηλιόπουλος, Δημήτρης Κατζουράκης, Θωμάς Λυπημένος, Σταύρος Γκατσόπουλος, Κατερίνα Τσελίκη, Γιώργος Μηλιώνης, Κατερίνα Κουλούρη). Καθήκοντα γραμματείας είχε η Αλεξία Ζώη. Επίσης η Ομάδα σε όλη τη διάρκεια της έρευνας είχε στενή συνεργασία και ανταλλαγή γνώμων με φορείς αντίστοιχων ερευνών στο εξωτερικό, όπως ο Erwin Hahn του ομοσπονδιακού γερμανικού Bundesinstitut für Sportwissenschaft / Köln και ο καθηγητής Ευγένιος Τριβιζάς (Eugene Trivizas) του βρετανικού Πανεπιστημίου του Reading.

μελέτη (ανάλυση περιεχομένου) των υποθέσεων που απασχόλησαν Δικαστές αρμόδιους για παραβάσεις στα γήπεδα: Μελετήθηκαν, έτσι 72 δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες κάλυπταν μια περίοδο πέντε ετών (από την έναρξη λειτουργίας του θεσμού το 1980) και αφορούσαν τη φύση των βίαιων επεισοδίων που περιήλθαν σε γνώση των ενλόγω Αρχών. Επιπροσθέτως, μια σειρά ερωτήσεων τέθηκαν σε πρόσωπα που ασχολούνται επαγγελματικά με τον αθλητισμό: Διαιτητές, ποδοσφαιριστές, αστυνομικοί επιφορτισμένοι με την τήρηση της τάξης στους αθλητικούς χώρους και δημοσιογράφοι με ειδικευση στα αθλητικά θέματα κλήθηκαν να παρουσιάσουν τις στάσεις τους και τις απόψεις τους σχετικά με το ζήτημα της γηπεδικής βίας. Με τον τρόπο αυτό προσπαθήσαμε να σχηματίσουμε μια σφαιρική άποψη των πρωταρχικών παραμέτρων του προβλήματος και να εντοπίσουμε τους παράγοντες που επηρεάζουν την εμφάνισή του.

Όταν η έρευνά μας είχε ολοκληρωθεί, πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα άλλες δύο ενδιαφέρουσες έρευνες πάνω στο ίδιο θέμα. Η μία έρευνα διεξήχθη κατά την περίοδο 1991-1993 από μία ομάδα κοινωνιολόγων και ανθρωπολόγων του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο κύριος σκοπός της ήταν να μελετήσει τον χουλιγκανισμό ως υποκοουλτούρα και τρόπο ζωής, σε συσχετισμό επίσης με τη μουσική heavy metal και rockabilly, σε ορισμένες υποβαθμισμένες εργατικές περιοχές της Αθήνας. Η άλλη έρευνα έλαβε χώρα κατά την περίοδο 1993-1995 από μία ομάδα ερευνητών του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Αθηνών, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας. Το δείγμα αυτής της έρευνας συνίστατο σε 100 ενεργά μέλη σκληροπυρηνικών οργανωμένων συνδέσμων από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, των οποίων οι στάσεις και η συμπεριφορά συγκρίθηκαν στη συνέχεια με εκείνες ισάριθμων μη οργανωμένων οπαδών. Ορισμένα από τα ευρήματα αυτών των ερευνών θα καταγραφούν επίσης στις αναπτύξεις που ακολουθούν.

II. Κύρια ευρήματα της έρευνας

(α) Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Δεν είναι εύκολο -αλλ' ούτε καν απαραίτητο- να παρουσιασθούν εδώ λεπτομερώς τα αποτελέσματα της έρευνας που διενεργήθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών για τον χουλιγκανισμό. Άλλωστε, όλο το σχετικό υλικό περιλαμβάνεται ήδη σε μία διεξοδική έκθεση, που παρουσιάστηκε στα αγγλικά προς την 13^η Άτυπη Διάσκεψη των Υπουργών Αθλητισμού από τις χώρες-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης στην Αθήνα, τον Μάιο του 1988. Επίσης, η Έκθεση έχει δημοσιευθεί και στα ελληνικά μαζί με τους πίνακες των στατιστικών στοιχείων (*Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη, Αθήνα 1991, 299 - 443*). Συνεπώς, αυτό που θα είχε ενδιαφέρον και χρησιμότητα στον περιορισμένο χώρο αυτής της εισήγησης, θα ήταν να επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε ένα «προφίλ» των ατόμων που αποτελούν το ενεργό «πελατολόγιο» ορισμένων σκληροπυρηνικών οργανωμένων συνδέσμων, των επονομαζομένων «θυρών», στην Ελλάδα. Βεβαίως, αυτή η ερευνητική προσπάθεια είχε και έχει μια περιορισμένη χρονική και τοπική εμβέλεια. Αναφέρεται, όπως ήδη σημειώθηκε, σε μία χρονική περίοδο της προηγούμενης δεκαετίας και σε μία χώρα όπου ο χουλιγκανισμός δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένος. Αυτό σημαίνει ότι σε άλλες χώρες ή / και για ανθρώπους που αποτελούν τη σημερινή γενιά νέων, το πρόβλημα παρουσιάζει, αντίστοιχα, διαφορετικές μορφές και επιπτώσεις. Περαιτέρω, ένα προφίλ που προκύπτει από στατιστικά στοιχεία δεν μπορεί πάντοτε να μας δώσει μια σαφή εικόνα για τα επιμέρους ατομικά χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητες της προσωπικότητας των ατόμων που emπίπτουν στο προφίλ αυτό. Για παράδειγμα, δεν είναι εύκολο να καταστήσουμε σαφή, μέσα στο πλαίσιο ενός τέτοιου προφίλ, τη διαφορά του χαρακτήρα και της νοοτροπίας ενός ακραίου οπαδού, σε σύγκριση με έναν απλό οπαδό ή ακόμη περισσότερο με έναν απλό υποστηρικτή. Είναι επίσης δύσκολο, όταν μιλάμε για βίαιη συμπεριφορά, να λάβουμε υπόψη μας όλες τις συνιστώσες που κάνουν τη διαφορά ανάμεσα σε μία σοβαρή πράξη βίας και σε μία άλλη, με περισσότερο συμβολικό ή τελετουργικό χαρακτήρα. Τα ζητήματα αυτά είναι βέβαιο ότι ερευνώνται καλύτερα όχι με στατιστική ανάλυση, αλλά με

εθνογραφικές και ανθρωπολογικές μεθόδους. Ωστόσο, ανεξάρτητα από αυτές τις επιφυλάξεις, που έχουν την αξία τους, το προφίλ ενός ατόμου με τυπική μορφή συμπεριφοράς, όπως είναι ο τρόπος ζωής του ακραίου οπαδού, μπορεί πάντοτε να είναι χρήσιμο ως μέσο κατανόησης των γενικών τάσεων και του υπόβαθρου αυτής της συμπεριφοράς. Υπ' αυτή την άποψη, το προφίλ του Έλληνα ακραίου οπαδού, που ακολουθεί, μπορεί, ασφαλώς, να ενδιαφέρει την επιστήμη ακόμη και τώρα.

(β) Δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των ερωτηθέντων

Τα άτομα που ρωτήσαμε στην υποέρευνα για τους ακραίους οπαδούς είναι στην πλειονότητά τους άρρενες, άγαμοι και έχουν μέση ηλικία 20 ετών. Συνήθως έχουν γεννηθεί (58%) και μεγαλώσει (63,3%) σε μεγαλουπόλεις (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη), όπου και κατοικούν ακόμη (υπενθυμίζεται ότι τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από άτομα που διέμεναν ακριβώς σε αυτές τις τρεις πόλεις). Όσον αφορά την *απασχόληση και το εισόδημα των γονέων τους*, οι περισσότεροι από αυτούς είναι εργαζόμενοι σε ένα μεγαλύτερο ποσοστό από τον αντίστοιχο γενικό αστικό πληθυσμό (ανεργία πατέρα: 4,1% έναντι 7,4%, ανεργία μητέρας: 65,8% έναντι 81,65%). Όμως, συγκριτικά με τον ίδιο αυτό γενικό πληθυσμό, οι γονείς απασχολούνται λιγότερο σε ελεύθερα, επιστημονικά ή διευθυντικά επαγγέλματα και εργάζονται περισσότερο ως μισθωτοί υπάλληλοι (οι πατέρες αλλά όχι οι μητέρες) ή ως τεχνίτριες / εργάτριες (οι μητέρες αλλά όχι οι πατέρες). Θα μπορούσαμε, δηλ. να πούμε ότι η κοινωνική τους θέση βρίσκεται ανάμεσα στην κατώτερη μέση τάξη και στην ανώτερη εργατική τάξη. Επιπροσθέτως, ο μέσος όρος του εισοδήματός τους φαίνεται να είναι κατά ένα τρίτο υψηλότερος από εκείνον του αντίστοιχου γενικού πληθυσμού και αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι σε αυτές τις οικογένειες υπάρχει μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης και των δύο γονέων σε σύγκριση με τον εν γένει πληθυσμό. Κατά κάποιο τρόπο, οι γονείς των ακραίων οπαδών είναι, λοιπόν, σε θέση να προσφέρουν στην οικογένειά τους ένα υψηλότερο βιοτικό επίπεδο από τον μέσο όρο, αλλά τούτο με τίμημα τον χρόνο που (ειδικά οι

μητέρες) ξοδεύουν εκτός σπιτιού, στην εργασία τους. Αυτή η παρατήρηση, η οποία έχει από μόνη της σημασία ως προς την συγκριτικά μικρότερη έκταση της γονικής επίβλεψης και της επικοινωνίας στην οικογένεια, πρέπει να συσχετισθεί και με τη γενικότερη κατάσταση της οικογενειακής ζωής των ακραίων οπαδών, η οποία είναι όντως προβληματική: Ένα αξιόλογο ποσοστό των ερωτηθέντων απάντησε ότι ο ένας ή και οι δύο γονείς τους είχαν πεθάνει (10,0%) ή ότι είχαν χωρισμένους γονείς (7,3%) και ότι αυτό είχε συμβεί κυρίως (59,4%) πριν από την ηλικία των 12 ετών. Εξάλλου, κατά την περίοδο της έρευνας ένας μεγάλος αριθμός των νεαρών αυτών αγοριών, περίπου το ένα τρίτο, δεν ζούσαν μαζί με τους δύο γονείς τους (30,1%) και δήλωσαν ότι υπήρχαν προβλήματα στις σχέσεις τους με αυτούς (30,4% των ερωτηθέντων απάντησαν ότι οι σχέσεις τους με τους γονείς τους ήταν «έτσι κι έτσι» ή «καθόλου καλές»). Επιπλέον, το 19,4% από αυτούς παραδέχθηκε ότι ο ένας ή και οι δύο από τους γονείς τους είχαν κάποια στιγμή απασχολήσει με την παραβατική τους συμπεριφορά την Αστυνομία και τα Δικαστήρια.

Αναφορικά, τώρα, με την *κοινωνικοοικονομική κατάσταση των ερωτηθέντων νεαρών οπαδών*, το επίπεδο της εκπαίδευσής τους δεν διαφέρει πολύ από το αντίστοιχο των νέων της ηλικίας τους στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, με τη μόνη διαφορά ότι υπήρχαν ανάμεσά τους λιγότεροι φοιτητές ή σπουδαστές Ανωτάτων / Ανωτέρων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (εξαιτίας του σχετικά χαμηλού μέσου όρου της ηλικίας τους) και περισσότεροι μαθητές ή απόφοιτοι λυκείου. Παρ' όλα αυτά, πολλοί απ' αυτούς (24,8%) έπρεπε κάποιες φορές να επαναλάβουν μια σχολική χρονιά λόγω αδικαιολόγητων απουσιών και, όπως παραδέχθηκαν, «μερικές φορές» ή «ποτέ» δεν τα πήγαιναν καλά με τους συμμαθητές τους (24,4%) και «πάντοτε» ή «πολλές φορές» είχαν προβλήματα με τους δασκάλους ή καθηγητές τους (51,4%). Εν όψει αυτής της κατάστασης δεν φαίνεται να εκπλήσσει το γεγονός ότι η πλειονότητα των νεαρών αγοριών που ρωτήθηκαν δεν παρακολουθούσαν το σχολείο αλλά εργάζονταν κάπου (71,4%), κυρίως ως υπάλληλοι, έμποροι, βιοτέχνες (37,8%) ή ως τεχνίτες και εργάτες (22,0%). Πάντως, όπως δήλωσαν, μόνο το 31,9% απ' αυτούς είχαν σταθερή

εργασία, ενώ οι υπόλοιποι (35,5%) ανέφεραν ότι απασχολούνταν σε εποχιακές εργασίες (ανάμεσά τους και ένα ποσοστό 14,4% φοιτητών). Για λόγους σύγκρισης επισημαίνεται ότι στον αντίστοιχο γενικό πληθυσμό νεαρών ατόμων, μόνον ένα ποσοστό 28% εργαζόταν ή, έστω, απασχολούνταν εποχιακά. Συνεπώς, οι ερωτηθέντες εργάζονταν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τον μέσο όρο, κερδίζοντας έτσι ένα μηνιαίο εισόδημα που μπορούσε να τους εξασφαλίσει κάποια αίσθηση ανεξαρτησίας (αυτό το εισόδημα υπολογίστηκε ότι είναι λίγο κατώτερο από εκείνο του μέσου εργαζόμενου της ηλικίας τους). Από την άλλη πλευρά, ο πρόωρος τρόπος με τον οποίο τα νεαρά αυτά αγόρια μπήκαν στην αγορά εργασίας, χωρίς να έχουν ζήσει την ξένοιαστη μαθητική ή φοιτητική ζωή, πρέπει να δημιουργήσει ορισμένες ψυχολογικές πιέσεις, που από την πλευρά τους ασφαλώς εξωθούν σε ανεύρεση κάποιων διεξόδων.

(γ) Η ταύτιση με τις ποδοσφαιρικές ομάδες και τους οργανωμένους συνδέσμους

Οι ψυχολογικές αυτές πιέσεις χρήσιμο είναι να συσχετισθούν και με το ευρύτερο προβληματικό περιβάλλον των ανθρώπων αυτών στην οικογένεια και το σχολείο. Η έλλειψη κατανόησης και το αίσθημα αποξένωσης, σε συνδυασμό και με τη φυσιολογική τάση για δυνατές συγκινήσεις των ατόμων αυτής της ηλικίας, τούς παρακινούν να αναζητήσουν ψυχολογική κάλυψη ανάμεσα στους συνομηλίκους τους. Ειδικότερα στην περίπτωση μας, τα νεαρά αυτά άτομα αναζητούν ομάδες συνομηλίκων στις οποίες μπορούν να αφιερωθούν ολοκληρωτικά και από όπου μπορούν να αντλήσουν ένα αυξημένο αίσθημα ότι και οι ίδιοι αξίζουν κάτι. Οι ποδοσφαιρικοί αγώνες, με την ατμόσφαιρά τους της έντονης αγωνίας, του ανταγωνισμού και της σύγκρουσης, καθώς και με όλες εκείνες τις τελετουργίες και τα «τυπικά» των μαζικά συντονισμένων αντιδράσεων (ανέμισμα σημαίων, επίδειξη κασκόλ της ομάδας, δυνατά χειροκροτήματα και ρυθμικά συνθήματα ή τραγούδια) είναι, ίσως, ο καλύτερος χώρος για να αποδράσουν τα παιδιά αυτά από τη ρουτίνα της καθημερινής ζωής και να απολαύσουν την απόλυτη συγκίνηση. Ο εξευτελισμός των αντιπάλων και η συνακόλουθη αναγνώριση της ανωτερότητας της δικής τους ομάδας μπορεί να

τους δώσει μια ευκαιρία για να ξαναβρούν τη χαμένη ισορροπία τους, ιδιαίτερα όταν κερδίζει η ομάδα τους.

Μπορεί, λοιπόν, σχετικά εύκολα να αντιληφθεί κανείς για ποιο λόγο αυτά τα νεαρά άτομα επιλέγουν τις παρέες τους στα μέλη των οργανωμένων συνδέσμων και γιατί ρυθμίζουν ολόκληρο τον τρόπο της ζωής τους στη βάση της ταύτισής τους με μία ποδοσφαιρική ομάδα. Άλλωστε, οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες, δήλωσαν στην έρευνά μας ότι ανήκαν σε «θύρες» για μία περίοδο μεγαλύτερη των δύο ετών (54,6%) και ότι προσχώρησαν σ' αυτές για να υποστηρίξουν την ομάδα τους «πιο άμεσα και πιο δυναμικά» (40,9%) ή διότι κάποια στιγμή ένιωσαν την ανάγκη να βρουν ανθρώπους με πίστη στην ίδια ομάδα (17,2%) (το ποσοστό όσων δεν απάντησαν σε αυτή την ερώτηση πάντως ήταν ιδιαίτερα υψηλό : 26,9%, ίσως διότι αυτοί οι νεαροί θεωρούσαν την ένταξή τους στους οργανωμένους συνδέσμους ως κάτι το αυτονόητο, για το οποίο δεν υπήρχε λόγος να δώσουν εξηγήσεις). Ανέφεραν επίσης ότι συγκεντρώνονται σε ορισμένα στέκια εκτός γηπέδου τουλάχιστον δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα (60,8%), ότι διαβάζουν κυρίως εκείνες τις αθλητικές εφημερίδες που υποστηρίζουν την ομάδα τους (55,5%), ότι όταν αγωνίζεται η ομάδα την ακολουθούν στα εκτός έδρας παιχνίδια «συχνά» ή «πολύ συχνά» (58,0%) και ότι πηγαίνουν να παρακολουθήσουν επί τόπου τους αγώνες της ομάδας τους, ακόμη και όταν αυτοί μεταδίδονται από την τηλεόραση (89,3%).

(δ) Μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς

Αρκετά αποκαλυπτικές είναι οι απαντήσεις των ερωτηθέντων στις ερωτήσεις που αφορούν την έκταση της αφοσίωσης στην ομάδα τους : Όπως δήλωσαν, θα ήταν αποφασισμένοι να εμπλακούν σε χειροδικία με οπαδούς της αντίπαλης ομάδας (35,0%) ή ακόμη και με αστυνομικούς (16,8%), ή να προκαλέσουν καταστροφή σε ξένη περιουσία (8,5%) (όμως, το ποσοστό των ατόμων που δεν απάντησαν σ' αυτή την ερώτηση, για ευνόητους λόγους, ήταν ιδιαίτερα υψηλό: 34,3%). Αλλά και στην πραγματικότητα, περίπου οι μισοί από αυτούς που

ρωτήθηκαν (49,5%), παραδέχθηκαν ότι «έχουν παίξει ξύλο ή έχουν πετάξει αντικείμενα στο γήπεδο» «συχνά» ή «πολύ συχνά». Δήλωσαν ακόμη ότι, έστω «μερικές φορές», έχει τύχει να παίξουν ξύλο ή και να κάνουν ζημιές πηγαίνοντας στο γήπεδο ή φεύγοντας απ' αυτό (62,7%). Επίσης, παραδέχθηκαν ότι σχεδόν όλοι τους υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες («έχουν δει») σε πράξεις χουλιγκανισμού ή βανδαλισμού (96,6%) και ότι ε γνώριζαν άτομα τα οποία είχαν συμμετάσχει σε τέτοιες πράξεις (94,0%) ή είχαν καταδικασθεί γι' αυτές (85,0%). Εξάλλου, τα άτομα που ρωτήσαμε παραδέχθηκαν ότι και οι ίδιοι, αλλά σε σημαντικό μικρότερο ποσοστό, είχαν καταδικασθεί για ένα (7,5%) ή για δύο και περισσότερα (6,9%) αδικήματα γηπεδικής βίας, ή για άλλα άσχετα με τον αθλητισμό αδικήματα (14,1%).

Από τη μελέτη αυτών των στοιχείων, αν βεβαίως θεωρήσουμε ότι οι ερωτηθέντες απάντησαν με ειλικρίνεια, προκύπτει ότι τα μέλη που ανήκουν στους οργανωμένους συνδέσμους δεν συμπεριφέρονται όλα με τον ίδιο τυπικό τρόπο. Πιθανότατα υπάρχει ανάμεσά τους ένας πυρήνας της τάξης του 7-15% στον οποίον ανήκουν οι ηγετικά βίαιοι οπαδοί, ιδίως μάλιστα αυτοί που έχουν ήδη καταδικασθεί από Δικαστήρια για την προκλητική και επιθετική τους συμπεριφορά. Με αυτούς συνδέεται ένα άλλο 40-50%, που είναι *επιρρεπείς να εμπλέκονται σε βίαια περιστατικά* μικρότερης σημασίας (π.χ. ρίψη αντικειμένων) ή και μεγαλύτερης (π.χ. συμπλοκές), συνήθως παρασυρόμενοι από την ανωνυμία και τις συναισθηματικές εκρήξεις του πλήθους. Τέλος, φαίνεται να υπάρχει μία εξ ίσου μεγάλη μερίδα νεαρών ανθρώπων, οι οποίοι, αν και ανήκουν σε αυτούς τους σκληροπυρηνικούς συνδέσμους, *αρκούν να βιώνουν την αναγεννητική ατμόσφαιρα του ποδοσφαιρικού σταδίου* και δεν παρουσιάζουν τάσεις να πράξουν ο,τιδήποτε περισσότερο από ένα τελετουργικό «σόου» βίας, συνιστάμενο απλώς σε προσβλητικές ιαχές και προκλήσεις εναντίον των αντίπαλων οπαδών.

Δύο άλλα δεδομένα που αποκαλύφθηκαν από αυτή την έρευνα ήταν επίσης ενδιαφέροντα : Το πρώτο είναι ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων είχαν δοκιμάσει οι ίδιοι (44,8%) ή είχαν φίλους και γνωστούς (έστω και λιγοστούς)

(83,4%) που δοκίμασαν τοξικές ουσίες εξάρτησης, δηλ. ναρκωτικά - διεγερτικά, χάπια κ.λπ. Αυτό το ποσοστό εκτιμάται ως εξαιρετικά υψηλό, ιδιαίτερα αν το συγκρίνουμε με τον αριθμό των μαθητών, οι οποίοι, σύμφωνα με εκτιμήσεις της εποχής, έκαναν περιστασιακή χρήση τέτοιων ουσιών σε πανελλαδική κλίμακα και που μόλις έφθαναν το 3-6%, αν και ειδικά στην Αθήνα υπολογίζεται ότι το ποσοστό αυτό πρέπει να ήταν υψηλότερο. Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι σύμφωνα με τις απόψεις των ερωτηθέντων, ανάμεσα στα μέλη των «θυρών» υπήρχαν πολλά άτομα που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως «ροκάδες» (34,2%), «φρικιά» (16,3%) και «χαπάκηδες» ή «πρεζόνια» (14,2%). Επιπροσθέτως, οι ερωτηθέντες πίστευαν ότι ανάμεσα στα μέλη της «θύρας» υπήρχαν νεοναζί (5,4%) και αναρχικοί (10,2%), ένα γεγονός που δεν πρέπει να εκπλήσσει και τόσο, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη του τις προσπάθειες που καταβάλλονται από τις ακραίες αυτές πολιτικές ομάδες να διεισδύσουν στους κύκλους των χούλιγκανς και να τους προσεταιρισθούν.

Μία ευρύτερη ανάλυση των χαρακτηριστικών της υποκοουλτούρας των μελών των οργανωμένων συνδέσμων, επιχειρήθηκε, όπως προαναφέραμε, από την ομάδα του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την καθοδήγηση των ερευνητών Αντώνη Αστρινάκη και Λίλυσ Στυλιανούδη. Βεβαίως δεν θα ήταν σωστό να συμπτύξουμε σε λίγες σειρές το τεράστιο έργο που πραγματοποιήθηκε από αυτή την ομάδα και που δημοσιεύθηκε σ' ένα βιβλίο 600 και πλέον σελίδων. Είναι, πάντως, ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι, σύμφωνα με τα σχόλια των δύο ερευνητών ύστερα από συμμετοχική παρατήρηση και συνεντεύξεις που έλαβαν από αριθμό οπαδών σε υποβαθμισμένες εργατικές περιοχές (Περιστέρια Δυτ. Αττικής), υπάρχει μια ξεκάθαρη διάκριση στις «στάσεις» αφενός των ακραίων οπαδών και αφετέρου των λιγότερο εμπλεκόμενων οπαδών ή και των απλών υποστηρικτών, ως προς τη συμμετοχή τους σε βίαια περιστατικά. Ωστόσο, όλες αυτές οι ομάδες οπαδών αποδίδουν εξίσου έμφαση στην αποφασιστικότητα και τη μαχητική ικανότητα που πρέπει να υπάρχει απέναντι στους αντίπαλους οπαδούς, τους οποίους και αρέσκονται να προκαλούν (σελ. 539, 433). Εξάλλου, θεωρούν υποχρέωσή τους να υπερασπίζονται την ομάδα του τύπου

της καταγωγής τους και, δευτερευόντως, την ομάδα του τύπου εγκατάστασής τους (σελ. 383 επ.). Συνήθως καταναλώνουν αλκοόλ, χάνια και μαλακά ναρκωτικά (ακόμη και μέσα στους αθλητικούς χώρους) (σελ. 438 επ., 475, 483) και, σε ορισμένες περιπτώσεις, υιοθετούν τον τρόπο ζωής των «περιστασιακών» (casuals) (σελ. 482), ή θεωρούν τη μουσική heavy metal ως μία τρανή απόδειξη ανδρικής «σκληρότητας» (σελ. 475).

(ε) Επισκόπηση των παραγόντων που συμβάλλουν σε επεισόδια

Η αρνητική (σχεδόν εχθρική) συμπεριφορά των οπαδών έναντι των υποστηρικτών της αντίπαλης ομάδας φάνηκε ξεκάθαρα και στη δική μας έρευνα, όπου οι ερωτηθέντες δήλωσαν ότι η άποψή τους για τους αντίπαλους οπαδούς ήταν κατά βάση «κακή» («σχεδόν κακή» έως «πολύ κακή» : 71,2%). Επίσης αρνητική ήταν η στάση τους απέναντι στα αστυνομικά όργανα (80,0%). Προκύπτει, λοιπόν, ότι οι παράγοντες που συμβάλλουν στη γέννηση επεισοδίων, σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, είναι κυρίως η προκλητική συμπεριφορά των οπαδών της αντίπαλης ομάδας (25,8%), οι «άδικες» (κατά τη γνώμη τους) αποφάσεις των διαιτητών (14,2%), καθώς επίσης η παρουσία ή / και η προκλητική στάση των παριστάμενων αστυνομικών οργάνων (13,7%). Ομοίως, με βάση τα ευρήματα από την υποέρευνά μας της συμμετοχικής παρατήρησης σε κρίσιμους αγώνες, ένας υψηλός βαθμός «εκρηκτικότητας» στις ποδοσφαιρικές και καλαθοσφαιρικές συναντήσεις σημειώνεται εφόσον υπάρξει συνδυασμός των ακόλουθων περιστάσεων: (α) της επικράτησης φανατισμού μεταξύ των αντίπαλων ομάδων (π.χ. για λόγους αντεκδίκησης, γοήτρου ή όξυνσης του κλίματος έπειτα από δηλώσεις αθλητικών παραγόντων στον Τύπο), (β) της βαθμολογικής κρίσιμότητας του αγώνα για τη μία ή και για τις δύο ομάδες που αγωνίζονται, (γ) της ύπαρξης μιας γενικευμένης πεποίθησης («φήμης»), ότι π.χ. ο αγώνας είναι «πουλημένος» από τον διαιτητή του αγώνα ή / και τους παίκτες, και (δ) της παρουσίας μιας αφορμής για έκρηξη των παθών, π.χ. λόγω λανθασμένης απόφασης του διαιτητή.

Εν όψει των παραπάνω ευρημάτων, μια φαινομενικά ή πραγματικά άδικη απόφαση του διαιτητή κατά τη διάρκεια ενός κρίσιμου αγώνα δεν είναι αρκετή από μόνη της να δημιουργήσει βίαια επεισόδια, εκτός και αν λειτουργήσει σαν ένα είδος θρυαλλίδας που πυροδοτεί την έκρηξη των επεισοδίων σε μια ήδη υπάρχουσα τεταμένη ατμόσφαιρα. Άλλωστε, τα νεαρά αυτά άτομα δεν είναι πάντοτε σε θέση να κρίνουν αν μια απόφαση του διαιτητή είναι δίκαιη ή όχι, αφού οι γνώσεις τους αναφορικά με τους τεχνικούς κανόνες του ποδοσφαίρου είναι περιορισμένες (μόνο το 38,9% από αυτούς ε γνώριζαν να απαντήσουν σωστά σε σχετική ερώτηση της έρευνάς μας). Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι πέρα από τα τυχόν σφάλματα της διαιτησίας, μία διαρκώς υπολανθάνουσα αφορμή για την πυροδότηση τέτοιου είδους επεισοδίων είναι ο φανατισμός που στρέφεται εναντίον των οπαδών της αντίπαλης ομάδας, ένας φανατισμός που - στην πραγματικότητα- δεν έχει τόσο να κάνει με «προκλήσεις», «πουλημένα παιχνίδια» κ.λπ., αλλά περισσότερο με βαθύτερες κοινωνικοοικονομικές, πολιτιστικές ή / και γεωγραφικές διαφορές (π.χ. μεταξύ των ομάδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, ή μεταξύ των ομάδων της Αγγλίας και της Σκωτίας), διαφορές που απλώς βρίσκουν μια διέξοδο και ένα τρόπο εκδήλωσης μέσα από αυτές τις ποδοσφαιρικές αντιπαραθέσεις.

(στ) Ευθύνες σχετικά με τα επεισόδια

Οι πιο πάνω παρατηρήσεις επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι οι νεαροί οπαδοί που ανήκουν σε σκληροπυρηνικούς συνδέσμους δεν μπορούν να θεωρούνται ως οι αποκλειστικοί υπεύθυνοι για τα βίαια επεισόδια. Οι «συνδεσμίτες» αποτελούν μάλλον τον τελευταίο κρίκο σε μία αλυσίδα ευθυνών ή, για να χρησιμοποιήσουμε μια άλλη μεταφορά, την ορατή κορυφή του παγόβουνου. Τα ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν από άτομα που ασχολούνται επαγγελματικά με το πρόβλημα της γηπεδικής βίας καταδεικνύουν ότι ένας μεγάλος αριθμός άλλων παραγόντων, οι οποίοι δεν γίνονται αμέσως αντιληπτοί,

διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση του προβλήματος. Πιο συγκεκριμένα :

(α) Οι *κορυφαίοι ποδοσφαιρικοί παράγοντες* των ομάδων, οι οποίοι στην Ελλάδα είναι συνήθως επιτυχημένοι επιχειρηματίες, έχουν την τάση να αντιμετωπίζουν το ποδόσφαιρο ως μια επαγγελματική υπόθεση ικανή να αποφέρει κέρδη (όχι απαραίτητα σ' αυτούς). Επομένως δεν διστάζουν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, να ενθαρρύνουν την ύπαρξη σκληροπυρηνικών οπαδών, οι οποίοι, χάρη στον ενθουσιασμό τους, μπορούν να ασκήσουν μια θετική επίδραση στην ομάδα τους, ώστε ο αγώνας να αποκτήσει περισσότερη ένταση και αποτελεσματικότητα (άρα και οικονομική επιτυχία!). Οπωσδήποτε, τούτο είναι ένα παιχνίδι με τη φωτιά, αφού κανείς δεν μπορεί εύκολα να ελέγξει τις αντιδράσεις αυτών των οπαδών, σε περίπτωση που τα πράγματα δεν πάνε καλά για την ομάδα τους.

(β) Ένα επίσης μεγάλο μέρος της ευθύνης για τη δημιουργία επεισοδίων φέρουν οι *δημοσιογράφοι του γραπτού αλλά και του ηλεκτρονικού αθλητικού Τύπου*. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι κατά τα τελευταία χρόνια ο αθλητικός Τύπος στην Ελλάδα (τόσο των αθλητικών όσο και των πολιτικών εφημερίδων) αποφεύγει να διεγείρει τους οπαδούς και να εξάπτει τον φανατισμό τους, μέσα από μεγάλα πρωτοσέλιδα με προκλητικές δηλώσεις παραγόντων του αθλήματος ή με αποκαλύψεις για εικαζόμενες ή πραγματικές «συνωμοσίες». Εξάλλου, υπάρχει πρόσφατα η τάση στην Ελλάδα (ειδικά στην ελληνική τηλεόραση) να αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση και προβολή σε βίαια περιστατικά που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων ή άλλων συγκεντρώσεων πλήθους (το θέαμα του είδους αυτού είναι σίγουρα φθηνό για τους διευθυντές προγράμματος της τηλεόρασης και ενδιαφέρον για τους τηλεθεατές). Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται αυτά τα επεισόδια δεν είναι απαραίτητα θετικός, αλλά και, έτσι ακόμη, μπορεί να ενσπείρει σε κάποιους ευάλωτους τηλεθεατές ένα αίσθημα υστερίας και ηθικού πανικού. Ακόμη πιο σημαντικό όμως είναι το γεγονός ότι εξαιτίας αυτής της δημοσιότητας πολλοί νεαροί οπαδοί έχουν την τάση να είναι πιο προκλητικοί, απλώς και μόνο για να στρέψουν τις κάμερες επάνω τους και να προσθέσουν, έτσι, βαθμούς στο γόητρό τους ανάμεσα στα άλλα μέλη του

συνδέσμου τους ή στους φίλους τους. Σημειώνεται εδώ ότι, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος της Αθήνας, το 91% των ακραίων οπαδών που ρωτήθηκαν θα άνοιγαν την τηλεόραση για να παρακολουθήσουν τα βίαια επεισόδια στα οποία είχαν οι ίδιοι συμμετάσχει και θα ένιωθαν, παρακολουθώντας τα ενλόγω περιστατικά, ανυπομονησία, ενδιαφέρον, χαρά και αναγνώριση (σελ. 52). Ένα άλλο μεγάλο ποσοστό (87%) των ερωτηθέντων σ' αυτήν την έρευνα δήλωσαν ότι θα ένιωθαν κοινωνικά καταξιωμένοι σε περίπτωση που κάποιος τρίτος πρόσωπο σχολίαζε αυτά τα περιστατικά (σελ. 52). Ο Τύπος μπορεί, λοιπόν, προβάλλοντας τα επεισόδια να λειτουργήσει ενισχυτικά σε μελλοντικές πράξεις χουλιγκανισμού και αυτό το γεγονός θα ήταν χρήσιμο να λαμβάνεται υπόψη από τους δημοσιογράφους που έχουν την ευθύνη των ειδήσεων.

Ένα μικρότερο μέρος της ευθύνης κατανέμεται στους άλλους επαγγελματίες που ασχολούνται με τον αθλητισμό : (γ) Οι *διαιτητές* είναι πιθανό να πάρουν μια εσφαλμένη ή φαινομενικά εσφαλμένη απόφαση επίτηδες ή κατά λάθος (οι διαιτητές παραδέχθηκαν στα ερωτηματολόγια μας ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό - 34,1%- η αντικειμενικότητα της απόφασής τους επηρεάζεται «σχετικά» από την ψυχολογική τους διάθεση κατά τη διάρκεια του αγώνα. (δ) Οι *ποδοσφαιριστές* φαίνεται ότι έχουν αποκτήσει κατά τα τελευταία χρόνια την ψυχολογία «βεντέτας» και είναι πρόθυμοι να αλλάξουν τη «φανέλλα» τους για υψηλότερες αποδοχές (31,1% από αυτούς παραδέχθηκαν στα ερωτηματολόγια μας ότι παίζουν ποδόσφαιρο απλώς «για να κερδίσουν χρήματα»). Επίσης, όχι σπάνια αναδεικνύονται κατώτεροι των προσδοκιών που οι οπαδοί έχουν επενδύσει σ' αυτούς, δημιουργώντας έτσι μιαν εύλογη πικρία (ή ακόμη και οργή) για τη δυσανάλογη προς τις υπέρογκες αμοιβές τους και το ακριβό εισιτήριο πενιχρή τους εμφάνιση (καθυστερήσεις, χαλαρότητα και αστοχία στο παιχνίδι). (ε) Τα *αστυνομικά όργανα* που είναι επιφορτισμένα με την τήρηση της τάξης στους αγωνιστικούς χώρους είναι επίσης, μερικές φορές, υπεύθυνα για την κλιμάκωση βίαιων επεισοδίων, ιδιαίτερα όταν παρεμβαίνουν είτε λιγότερο ή / και πιο καθυστερημένα από όσο επιβάλλουν οι περιστάσεις είτε και περισσότερο ή / και

νωρίτερα από όσο χρειάζεται, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην όξυνση ενός υπολανθάνοντος κλίματος βίας και εκνευρισμού (οι αστυνομικοί δήλωσαν στα ερωτηματολόγια μας ότι είναι πιθανό να παρασυρθούν «πολύ συχνά», «συχνά» ή «μερικές φορές» - 44,9% - από την ψυχολογική τους διάθεση : φόβος, εκνευρισμός, οργή κ.λπ.). (στ) Ευθύνη για τα βίαια περιστατικά μπορεί περαιτέρω να αποδοθεί στην *αθλητική και πολιτική ηγεσία* για τις παραλείψεις της τόσο ως προς το να θεσπισθούν τα αναγκαία εκείνα μέτρα, που θα απέτρεπαν έγκαιρα την άμετρη επαγγελματοποίηση ή και εμπορευματοποίηση του ποδοσφαίρου, όσο και ως προς το να σχεδιασθεί μια ουσιωδώς προληπτική πολιτική για την αντιμετώπιση του χουλιγκανισμού (π.χ. με την οργάνωση εναλλακτικών μορφών ρισκοκίνδυνης δραστηριότητας για τους νεαρούς οπαδούς). (ζ) Τέλος, ευθύνη για τα επεισόδια φέρει και η *κοινωνία ως σύνολο*, κυρίως από την άποψη μιας γενικότερης αδιαφορίας και έλλειψης κατανόησης που επιδεικνύουν τα μέλη της απέναντι στα ολοένα ογκούμενα προβλήματα της νεολαίας της. Το άγχος της καθημερινότητας και η απουσία μακρόπνοων στόχων ή αξιών, σε συνδυασμό με την έλλειψη ευκαιριών για ενεργητική συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, είναι προφανές ότι επιτείνουν σημαντικά τα αδιέξοδα των νέων μας. Η κατάσταση μάλιστα αυτή γίνεται ακόμη χειρότερη για άτομα που θεωρούνται από την κοινωνία μας ως περιθωριακά ή αποκλίνοντα. Τα άτομα αυτά, αντί να εισακουσθούν και να τύχουν φροντίδας, αντιμετωπίζονται κατά κύριο λόγο με κατασταλτικά - αστυνομικά μέτρα ή / και κοινωνική αποδοκιμασία, πράγμα που τα εξωθεί τελικά να εκπληρώσουν τις αρνητικές προφητείες γι' αυτά και να διαιωνίσουν, έτσι, τον φαύλο κύκλο της βίας (πρέπει, στο σημείο αυτό, να παρατηρήσουμε ότι στην έρευνά μας το 75% των αστυνομικών και των αθλητικών δημοσιογράφων δήλωσαν ότι είχαν μια «πολύ κακή γνώμη» για τους χούλιγκανς).

III. Θεωρίες που επιχειρούν να εξηγήσουν τον χουλιγκανισμό

Στα παραπάνω μέρη της εισήγησής μας έγινε μια προσπάθεια να επισημάνουμε το πλήθος αλλά και την πολυπλοκότητα των παραγόντων που

επηρεάζουν το φαινόμενο του χουλιγκανισμού. Όπως σημειώθηκε, μια σειρά ανθρώπων που ασχολούνται επαγγελματικά με τον αθλητισμό φέρουν ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης για την ύπαρξη του προβλήματος (ούτε και η κοινωνία ως σύνολο μπορεί εδώ να εξαιρεθεί), έτσι ώστε κάθε προσπάθεια που γίνεται προς επίλυση του προβλήματος και επικεντρώνεται μόνο στους οργανωμένους συνδέσμους των ακραίων οπαδών δεν μπορεί να έχει άλλο αποτέλεσμα παρά μόνο τη «μετάθεση» του προβλήματος προς άλλες μορφές, τόπο ή χρόνο (π.χ. συγκρούσεις σε άλλους χώρους έξω από τα γήπεδα ή σε αγωνιστικούς χώρους του εξωτερικού ή κατά τη διάρκεια άλλων συναθροίσεων πλήθους). Επομένως, μια «πολυπαραγοντική» προσέγγιση του προβλήματος προϋποθέτει, αντίστοιχα, την ολοκληρωμένη ανάλυση όλων των επιμέρους παραμέτρων του, πράγμα το οποίο δεν έχει γίνει ακόμη. Ωστόσο, υπάρχουν αρκετές θεωρίες που διατυπώθηκαν κατά καιρούς για την εξήγηση του φαινομένου της επιθετικότητας, και, ειδικότερα, σε σχέση με το φαινόμενο του χουλιγκανισμού, έτσι ώστε, παρά τη μονομέρεια και το διαφορετικό θεωρητικό τους υπόβαθρο, να είναι σε θέση, όλες μαζί αυτές οι θεωρίες, να μας εφοδιάσουν με πολύτιμη πρώτη ύλη για μια ολοκληρωμένη και σφαιρική προσέγγιση του προβλήματος. Άλλωστε, τα φαινόμενα της ζωής είναι αρκετά περίπλοκα και δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο από μια θεωρητική σκοπιά. Στη συνέχεια, ορισμένες από τις θεωρίες αυτές θα εξετασθούν με συγκεκριμένη σειρά, ώστε να βοηθήσουν από κοινού σε μία ολοκληρωμένη ανάλυση του προβλήματος. Οι λεπτομέρειες αυτής της ανάλυσης εξαρτώνται, πάντως, και μορφοποιούνται, όπως αναφέρθηκε ήδη, από τις εκάστοτε, πολιτιστικές, κοινωνικοοικονομικές, γεωγραφικές και χρονικές ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης.

(α) Ατομικό επίπεδο

Σ' ένα ατομικό επίπεδο, η συμπεριφορά των ακραίων οπαδών μπορεί να ερευνηθεί κυρίως από την άποψη της αναπτυξιακής ψυχολογίας, με έμφαση στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των εφήβων (ιδιαίτερα των αγοριών), που επιζητούν, ως γνωστόν, την αίσθηση της δυνατής συγκίνησης, της σύγκρουσης,

της αμφισβήτησης απέναντι στις Αρχές και της προσωπικής ανεξαρτησίας. Τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά είναι έκδηλα προπάντων στους εφήβους της εργατικής τάξης, για τους οποίους το *πρότυπο της αρρενωπότητας*, σύμφωνα με τις έρευνες του Eric Dunning και ακόμη νωρίτερα, της Σχολής του Σικάγου, διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο. Άλλες πλευρές που σχετίζονται με το ατομικό επίπεδο της έρευνας έχουν να κάνουν με τις διάφορες *θεωρίες της επιθετικότητας* που διατυπώθηκαν σε ψυχοαναλυτικό και συμπεριφορικό πλαίσιο. Το κρίσιμο και αμφισβητούμενο σημείο εδώ είναι εάν η επιθετικότητα είναι εγγενής, σαν ένα είδος ενστίκτου (Freud, Fromm και η εθολογική σχολή του Konrad Lorenz) ή εάν, αντίθετα, εκμανθάνεται μέσα από την παρατήρηση και τις προσωπικές εμπειρίες (με κύριο άξονα την επιβράβευση ή την τιμωρία και την απογοήτευση) (Dolard, Berkowitz, Bandura).

(β) Οικογένεια, σχολείο, εργασία και παρέες

Φαίνεται ότι εξίσου αν όχι και περισσότερο σημαντικές από ό,τι το ψυχολογικό υπόβαθρο ενός νεαρού ακραίου οπαδού, είναι οι επιδράσεις από το στενό του περιβάλλον, δηλ από την οικογένεια, το σχολείο και την εργασία, καθώς επίσης και από τις παρέες. Όπως παρατηρήθηκε στην έρευνά μας, αλλά επίσης και στη βελγική έρευνα των Van Limbergen και Walgrave, οι ακραίοι οπαδοί *συνήθως προέρχονται από διαλυμένες αν και όχι απαραίτητα φτωχές οικογένειες και δεν έχουν καλή επικοινωνία με τους γονείς τους, τους καθηγητές τους ή τους συμμαθητές τους*. Ακόμη, στις περιπτώσεις εκείνες που εγκαταλείπουν το σχολείο -κάτι το οποίο συμβαίνει συχνά- δεν μπορούν εύκολα να βρουν μια σταθερή δουλειά ή αυτή που βρίσκουν είναι συνήθως ψυχολογικά καταπιεστική γι' αυτούς, χωρίς προοπτικές μέλλοντος. Στρέφονται επομένως σε περιθωριακές ομάδες ή υποκουλτούρες και, συγκεκριμένα, στους οργανωμένους συνδέσμους ακραίων οπαδών, όπου ελπίζουν, όπως αναφέρθηκε ήδη, να βρουν ανακούφιση και μια αίσθηση ότι αξίζουν κάτι, έστω και αν αυτή η αίσθηση επιτυγχάνεται κυρίως μέσα από ενέργειες που φανερώνουν αρνητισμό,

πρόκληση και αποκλίνουσα συμπεριφορά. Ίσως, τελικά, προτιμούν μια αρνητική ταυτότητα, από το να μην έχουν καθόλου ταυτότητα. Στις περισσότερες περιπτώσεις στιγματίζονται ως «σατανάδες» ή ως εγκληματίες και τούτο μπορεί ασφαλώς να ενεργοποιήσει σε αυτούς ένα μηχανισμό «αυτοεκπληρούμενης προφητείας». Οι αναφορές των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στη συμπεριφορά τους μπορούν να κάνουν την κατάσταση χειρότερη, δημιουργώντας ένα κλίμα ηθικού πανικού, σύμφωνα με τις αντίστοιχες θεωρίες των Cohen και Taylor. Δεν είναι ίσως τυχαίο το γεγονός ότι ο χουλιγκανισμός, ως σύγχρονο φαινόμενο, στη Βρετανία σημείωσε σημαντική ανάπτυξη στα μέσα της δεκαετίας του '60 και αυτό, σύμφωνα με τις απόψεις του Eric Dunning και της ομάδας του Leicester, σχετίζεται *εν πρώτοις* με την τότε εμφάνιση μια ομάδας βίαιης υποκουλτούρας της εργατικής τάξης, των «skinheads» (= ξυρισμένα κεφάλια), για τους οποίους το ποδόσφαιρο έγινε το κύριο θέατρο δράσης, και *κατά δεύτερο λόγο* με ένα σταθερό πλαίσιο ειδησεογραφίας, ιδιαίτερα από τον σκανδαλοθηρικό τύπο, όπου οι αγώνες και τα επεισόδια σε συγκεντρώσεις πλήθους περιγράφονταν ολοένα και περισσότερο με λεξιλόγιο στρατιωτικής αντιπαράθεσης. Πάντως, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 διαφάνηκε μια μεταστροφή των νεαρών Βρεταννών οπαδών του ποδοσφαίρου από το στυλ των «skinheads» σε εκείνο των «περιστασιακών» (casuals). Η μελέτη αυτών των εξελίξεων μέσα από εθνογραφικές έρευνες υποκουλτούρας είναι προφανώς μια σημαντική συμβολή στην έρευνα αυτού του θέματος.

(γ) Η ψυχολογία του πλήθους και περιστασιακοί παράγοντες

Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, η έρευνα πρέπει να εστιασθεί στην ψυχολογία του πλήθους και στους περιστασιακούς παράγοντες που σχετίζονται με τους αθλητικούς χώρους. Το έργο του Γουστάβου Λεμπόν (1895) σχετικά με την *ακαταμάχητη επιρροή του πλήθους στα άτομα* (ομοιομορφία συναισθηματικών αντιδράσεων και διαμόρφωση κοινών απόλυτων στάσεων θετικού και αρνητικού χαρακτήρα απέναντι σε φίλους και εχθρούς) έχει ακόμη και τώρα, δεκάδες

χρόνια μετά τη δημοσίευσή του, κλασική αξία. Μέσα στο πλαίσιο αυτό της ψυχολογίας του πλήθους, παρατηρείται μια αίσθηση ανωνυμίας, μια τάση μιμητισμού και μια διάχυση της ευθύνης, η οποία σύμφωνα με τις επιστημονικές νεότερων συγγραφέων (Toch, Zimbardo, Bandura), μπορεί να οδηγήσει σε οχλαγωγία και επεισόδια. Ωστόσο, όπως τονίστηκε από τον Peter Marsh και άλλους, η επιθετική αυτή τάση (ο Marsh την αποκαλεί «aggro»), εμφανίζει συνήθως ένα τελετουργικό και μη βλαπτικό χαρακτήρα, αποβλέποντας κυρίως στον εκφοβισμό των αντίπαλων οπαδών και υπακούοντας σε ορισμένους κανόνες. Συγκρούσεις επέρχονται μόνο στις περιπτώσεις που οι κανόνες αυτοί αγνοούνται ή παραβιάζονται από σκληροτράχηλους και άλλους συμπαράσυρόμενους οπαδούς. Όπως, δε, σημειώθηκε ήδη, και στην έρευνά μας διαπιστώθηκε μια σαφής διάκριση ανάμεσα σε ακραίους οπαδούς, απλούς οπαδούς και απλούς υποστηρικτές. Έτσι, η προσέγγιση του Marsh έχει μια καλή δόση αλήθειας και επίσης συμβάλλει σε μια αποδραματοποίηση των βιαιών επεισοδίων στα γήπεδα. Εξάλλου, πρέπει να υπομνησθεί στο σημείο αυτό, ότι οι περισσότερες τραγωδίες που έχουν συμβεί σε αθλητικούς χώρους δεν ήταν το αποτέλεσμα χουλιγκανικών δραστηριοτήτων, τουλάχιστο κατ' άμεσο τρόπο. Τούτο τονίστηκε παραπάνω σε σχέση με την καταστροφή του Χέυζελ, αλλά η παρατήρηση αυτή αφορά και άλλες δύο καταστροφές που εκτυλίχθηκαν σε αγγλικά ποδοσφαιρικά στάδια: Η πρώτη στο Bradford City (Μάιος 1985), που προκλήθηκε από πυρκαϊά, και η δεύτερη στο Hillsborough (Απρίλιος 1989), από συσσώρευση υπεράριθμων φιλάθλων. Εντούτοις, η σημασία αυτού του σχετικά μικρού ποσοστού χουλιγκανικών επεισοδίων στους αθλητικούς χώρους δεν πρέπει να υποτιμάται ούτε και να οδηγήσει σε παραμέληση του προβλήματος. Όπως είναι γνωστό, συμβαίνουν ακόμη επεισόδια έξω από τους αθλητικούς χώρους, τα οποία χρήζουν προσεκτικής μελέτης. Επιπλέον, ερώτημα ανακύπτει ως προς το εάν αυτή η υπολανθάνουσα και τελετουργική επιθετικότητα στις κερκίδες των ακραίων οπαδών μπορεί να δημιουργήσει ένα αίσθημα φόβου στους άλλους θεατές (π.χ. στους ανθρώπους που έρχονται στο γήπεδο με την οικογένειά τους) και, κατά συνέπεια, να μειώσει την προσέλευση θεατών.

(δ) Το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον

Τέλος, σ' ένα μακροκοινωνικό επίπεδο, έχουν διατυπωθεί επισημάνσεις αναφορικά με τις κοινωνικές καταβολές και τα πρότυπα των ακραίων οπαδών, το καινούργιο «στυλ» των ποδοσφαιριστών ως μελών του «star system», τον ρόλο των Μ.Μ.Ε. στην επαύξηση των βίαιων επεισοδίων και το γενικότερο (αλλά άρρηκτα συνδεδεμένο με τα προηγούμενα) πρόβλημα της επαγγελματοποίησης και εμπορευματοποίησης του ποδοσφαίρου. Αυτές οι προσεγγίσεις, τις οποίες οφείλουμε κυρίως στον Taylor κατά τη δεκαετία του '70, είναι πολύ σημαντικές, διότι βοηθούν στο να κατανοήσουμε το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο του χουλιγκανισμού. Παρ' όλα αυτά, οι κοινωνίες διαφέρουν πολύ μεταξύ τους από χώρα σε χώρα και από τη μια χρονική περίοδο στην άλλη, έτσι ώστε θα ήταν ριψοκίνδυνο να προσδώσουμε στα ευρήματα τέτοιων προσεγγίσεων μεγαλύτερη βαρύτητα από αυτήν που τους αναλογεί. Συγκεκριμένα, οι κοινωνικές συνθήκες στις μέρες μας είναι διαφορετικές από εκείνες της δεκαετίας του '70 και έχουν εμφανισθεί νέες «γενιές» ακραίων οπαδών, που δεν προέρχονται από την εργατική τάξη, αλλά μάλλον από τις μεσαίες τάξεις της κοινωνίας.

Επιπροσθέτως, φαίνεται ότι σε κάθε χώρα κυριαρχούν διαφορετικές κοινωνικές δομές και διαφορετικά πολιτιστικά πρότυπα, έτσι ώστε και αν ακόμη στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες υπάρχει ένα κοινός πολιτιστικός άξονας, που διαδίδεται παραπέρα σε όλο τον κόσμο μέσω των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, όμως ορισμένες σημαντικές πολιτιστικές διαφορές παραμένουν ακόμη έντονες σε κάθε επιμέρους χώρα ή ομάδες χωρών. Είναι ενδιαφέρον σ' αυτό το σημείο να σημειώσουμε ότι, σύμφωνα με τον Bromberger, μπορεί να παρατηρηθεί μια σαφής *διάκριση ανάμεσα σε ομάδες ακραίων οπαδών της Βόρειας Ευρώπης, τους αποκαλούμενους «crews», και σε άλλους από λατινογενείς Ευρωπαϊκές χώρες, τους επονομαζόμενους «ultras»*. Οι πρώτοι φαίνεται να βρίσκονται σε ρήξη με τις ισχύουσες μορφές κοινωνικότητας και με τους κοινωνικούς θεσμούς, ενώ οι τελευταίοι αποτελούν μέρος του κοινωνικού ιστού και αποδέχονται ή, τουλάχιστον, ανέχονται τις επικρατούσες μορφές κοινωνικότητας.

Ενόψει των όσων προαναφέρθηκαν για τις πολιτιστικές και κοινωνικές διαφορές μεταξύ χωρών και ενόψει της εμπειρικής έρευνας που πρέπει ακόμη να γίνει για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του προβλήματος, θα ήταν ίσως άστοχο να παρουσιάσουμε εδώ μια πιθανή δέσμη μέτρων αντιμετώπισης του προβλήματος. Αρκεί απλώς να πούμε, ότι τα μέτρα αυτά θα πρέπει να έχουν ως κέντρο βάρους την κοινωνική πρόληψη, και δη κατά τρόπο ώστε η ένταξη των ακραίων οπαδών στο κοινωνικό σύνολο να συμβαδίζει με την εφαρμογή γενικότερων μέτρων για την άμβλυση του προεχόντως εμπορικού χαρακτήρα του ποδοσφαίρου και των άλλων ομαδικών αθλημάτων. Προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε ίσως να συμβάλει μια αναδιάρθρωση των Ποδοσφαιρικών Οργανώσεων, σε συνδυασμό και με μέτρα που προωθούν την *ιδέα του «ευ αγωνίζεσθαι»*. Ενδεχομένως, το βραβείο του «ευ αγωνίζεσθαι» που απονέμει η FIFA θα μπορούσε να αποτελέσει ένα προηγούμενο και ένα παράδειγμα για το πώς το ιδεώδες του έντιμου αγώνα μπορεί να οδηγήσει στη σύζευξη του αθλητισμού με τον πολιτισμό.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. *Αστρινάκη, Αντ. / Μ.-Γ. Αίλυς Στυλιανούδη* (επιμ.), Χέβυ Μέταλ, Ροκαμπίλι και Φανατικοί Οπαδοί. Νεανικοί Πολιτισμοί και Υποπολιτισμοί στη Δυτική Αττική, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996.
2. *Κουράκη Νέστορα και Συνεργατών*, Έκθεση για τη Βία στα Ελληνικά Γήπεδα. Πορίσματα από επτά ειδικότερες έρευνες και γενικά συμπεράσματα, συμβολή στον Τιμητικό Τόμο που εκδόθηκε από το «Πάντειον» Πανεπιστήμιο στη μνήμη του Ηλία Δασκαλάκη, Αθήνα 1991, σελ. 299-443. Τα πορίσματα αυτά παρουσιάστηκαν επίσης σε έκδοση με τίτλο «Report on the Incidence of Violence at Greek Sports Stadiums» προς την 13^η Άτυπη Διάσκεψη των Υπουργών Αθλητισμού των χωρών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης (Αθήνα, 31.5 - 2.6.1988).

3. *Πανούση Γιάννη*, Αντιλήψεις για τη Βία στον Αθλητισμό, Αθήνα - Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1990.
4. *Πρακτικά* του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου για την Αντιμετώπιση της Βίας στα Γήπεδα (υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και της Γεν. Γραμματείας Αθλητισμού), Αθήνα, 17-19 Φεβρουαρίου 1989.
5. *Τριβιζά Ευγένιου*, Βία στα Γήπεδα: Η αγγλική ασθένεια που τείνει να κυριαρχήσει σε παγκόσμια κλίμακα, περ. «Οικονομικός Ταχυδρόμος», 24.10.1985, σελ. 31-33.
6. *Τσουραμάνη Χρ.*, Η συμπεριφορά των hooligans, Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 1988
7. *Χλιαουτάκη Ι., Σαραφίδου Ε., Κορδούτη Π., Τεριακίδη Κ., Κατσιγιάννη Ε., Γουσγούνη Ν., Λάμπρου Σ., Τζόκα Γ., Σωκρατάκη Φ.*, (ερευνητική ομάδα ΤΕΙ Αθηνών, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας), Η διαντίδραση της θεαματικοποίησης της βίας, Το τρίπολο: αγωνιστικός χώρος - κερκίδα - κοινωνία. Η περίπτωση των χούλιγκαν στην ελληνική κοινωνία, Αθήνα 1996 (δακτυλογραφημένο κείμενο 131 σελίδων).
8. *Armstrong, Gary*, 'Like That Desmond Morris ?', in ; *Dick Hobbs / Tim May (eds.)*, Interpreting the Field. Accounts of Ethnography, Oxford : Clarendon Press, 1993, 3-43.
9. *Bromberger Chr.*, Le match de football. Ethnologie d' une passion partisane a Marseille, Naples et Turin, Paris : Edition de la Maison des Sciences de l' Homme, 1995.
10. *Chatard, R.*, La violence des spectateurs dans le football europeen, Paris : Lavauzelle, 1994.
11. *Clarke, Alan*, Figuring a Brighter Future, in : *Eric Dunning / Chris Rojek (eds.)*, Sport and Leisure in the Civilizing Process. Critique and Counter-Critique, London : Macmillan 1992, 201-220.
12. *Comeron, Manuel*, Hooliganisme : La delinquance des stades de football, in : Deviance et Societe, 1997, 97-113.
13. *Council of Europe, Standing Committee of the European Convention on Spectator Violence and Misbehaviour at Sports Events*, The Use of Temporary Stands at Sports Events, Strasbourg, 2.10.1992.

14. *Deshaies, Jean - Louis*, Football, spectacle et violence, Paris : Chiron, 1987.
15. *Dunand, Muriel*, Violence et panique dans le stade de football de Bruxelles en 1985 : approche psychosociale des evenements, in : *Revue de Droit penal et de Criminologie*, 1987, 403-440.
16. *Dunning, Eric*, Football Hooliganism as a World Social Problem, Chapter 6 in: *Eric Dunning*, Sport Matters, London / New York : Routledge, 1997 (υπό δημοσίευση).
17. *Dunning, Eric*, The social roots of football hooliganism. A reply to the critics of the 'Leicester School', in : *R. Giulianotti / N. Bonney / M. Hepworth (eds.)*, London / New York : Routledge, 1994, 128-157.
18. *Dunning, Eric / Murphy, Patrick / Williams, John*, Spectator violence at football matches : towards a sociological explanation, in : *The British Journal of Sociology*, 37 : 1986, 221-241.
19. *Dunning, Eric / Murphy, Patrick / Williams, John*, The Roots of Football Hooliganism. An Historical and Sociological Study, London / New York : Routledge & Kegan Paul, 1988.
20. *Ingham, Roger et al.*, 'Football Hooliganism'. The Wider Text. London : Inter - Action Inprint, 1978, 15-36.
21. *Kellens, Georges*, Quels supporters pour l' an 2000 ?, in : *Revue de Droit penal et de Criminologie*, 1996, 306-312.
22. *Kerr, John*, Understanding Soccer Hooliganism, Buckingham / Philadelphia : Open University Press, 1994.
23. *Marsh, Peter*, Aggro. The Illusion of Violence, London / Melbourne / Toronto : J.M. Dent, 1978.
24. *Marsh, Peter*, Football Hooliganism : Fact or Fiction ?, in : *British Journal of Law and Society*, 4 : 1977, 256-259.
25. *Marsh, Peter / Rosser, Elizabeth / Harre, Rom*, The Rules of Disorder, London / New York : Routledge (Open University Set Book) 1978 (paperback 1980), 115-134 : Aggro as Ritualized Aggression.
26. *Murphy, Patrick / Williams, John / Dunning, Eric*, Football on Trial. Spectator violence and development in the football world, London / New York : Routledge, 1990.
27. *Papaioannou, Athanasios*, «I agree with the referee's abuse, that's how I also beat...» : Prediction of sport violence and attitudes towards sport violence, in. *European Yearbook of Sport Psychology*, 1 : 1997 (υπό δημοσίευση).

28. *Popplewell Report* : Home Office, Final Report of the Committee of Inquiry into Crowd Safety and Control at Sports Grounds (Chairman : Mr Justice Popplewell), London : H.M. Stationery Office, January 1986.
29. *Redhead, St.*, The Passion and the Fashion : Football Fandom in the New Europe, Newcastle / Avebury, 1993.
30. *Roversi, Antonio*, The birth of the ‘ultras’ : The rise of football hooliganism in Italy, in : *R. Giulianotti / J. Williams (eds.)*, Game Without Frontiers. Football, identity and modernity, Aldershot (England) / Brookfield (USA) : Arena, 1994, 359-381.
31. *Taylor, Ian*, On the sports violence question : soccer hooliganism revisited, in : *J. Hargreaves (ed.)*, Sport, culture and ideology, London etc. : Routledge & Kegan Paul, 1982, 152-196.
32. *Taylor, Ian*, ‘Football mad’ : A Speculative Sociology of Football Hooliganism, in: *Eric Dunning (ed.)*, The Sociology of Sport. A selection of Readings, London : Frank Cass, 1971, 352-377.
33. *Trivizas, Eugene*, Disturbances associated with football matches, British journal of Criminology, 24 : 1984, 361-383 (βλ. και του ιδίου, αυτόθι, 20 : 1980, 276-288 και 21 : 1981, 342-349).
34. *Tsoukala, Anastassia*, Sport et violence. L’ evolution de la politique criminelle a l’ egard du hooliganisme en Angleterre et en Italie 1970-1997, Athenes / Bruxelles: A. Sakkoulas / E. Bruylant, 1995.
35. *Williams, John / Dunning, Eric / Murphy, Patrick*, Hooligans Abroad. The Behaviour and Control of English Fans in Continental Europe, London / New York: Routledge, 1984¹, 1989² (new introduction).
36. *Zimmermann, Manfred*, La violence dans les stades de football, in : *Revue de Droit penale et de Criminologie*, 1987, 441-463.

Βλ. επίσης τα ειδικά αφιερώματα στον χουλιγκανισμό της βρετανικής *Sociological Review*, 39 : 1991, σελ. 423-645, με συμβολές των *Ronald Frankenberg, Gary Armstrong / Rosemary Harris, Eric Dunning / Patrick Murphy / Ivan Waddington, Steve Redhead, H.F. Moorhouse, Richard Giulianotti, Roman Horak, Dick Hobbs / David Robins, David Jary / John Horne / Tom Bucke, Tony Walter και Vic Duke*, και της βελγικής *Revue interdisciplinaire d’ etudes juridiques*, 1988 (numéro special), σελ. 1-

154, με μελέτες των *F. Ost, L. Walgrave / Kris Van Limbergen, L. Van Campenhoudt, B. Rime / M. Dunard, A. Spaak, F. Tulkens, I. Magotte.*